

Гарбий Оврўпо халклари адабиётларида Амир Тему́р хаёти ва фаолиятига бағишланган асарлар нихоятда кўп, бироқ Соҳибкирон ҳақидаги илк асарлар эсдаликлар тарзида ёзилган бўлиб, улар Амир Тему́р замондошлари каламига мансубдир. Шулардан бири Эрондаги Султония шахрининг архиепископи Жан(Иоанн)нинг «Амир Тему́р ва унинг саройи ҳақида хотиралар» (*Memoires sur Tamerlan et sa cour*) асаридир.

1403 йил май ойининг бошида Парижда бир рухоний пайдо бўлиб, ўзини Амир Тему́рнинг элчиси деб таништиради. Чиндан ҳам у зарҳал харфлар билан битилиб, Амир Тему́рнинг мўъжазгина муҳри босилган мактубини Франция кироли Карл VIга топширади. Мактубни топширган Султония архиепископи кироли саройида Карл VI ва Франциянинг Берри, Бургундия, Орлеан, Бурбон ва Британия герцоглари ҳамда бошқа аъёнлар ҳузурида нутқ сўзлаб, ташрифининг икки сабабини айтади: биринчиси, Амир Тему́рнинг Боязид устидан қозонган ғалабасини маълум қилиш; иккинчиси — Амир Тему́р билан Карл VI ўртасида доимий дипломатик алоқалар ўрнатиш.

Жан Рим папаси Бонифаций IX томонидан 1398 йил 23 августда Султония шахрининг архиепископи этиб тайинланган (Jean Richard, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIII — XV siècles)*. Ecole française de Rome, 1977, pp. 181 — 182; *La route de Samarkand au temps de Tamerlan* par Ruy Gonzalez de Clavijo. Imprimerie Nationale, Paris, 1990, p. 51).

Жаннинг айнан ўша йиллари Султонияда хизмат қилганлигини таникли француз шарқшунос олимлари Силвестр де Саси (*Memoire sur une correspondance ineditée de Tamerlan avec Charles VI. Memoires de l'Academie des inscriptions et belles-lettres*. Paris, 1822) ва Х.Моранвиле (*Memoire sur Tamerlan et sa cour par un dominicain, en 1403. Extrait de la Bibliotheque de l'Ecole des chartes*. Paris, 1894) ҳам тасдиқлайдилар.

Архиепископ Жан Франция кироли Карл VI топширигига биноан ўзининг «Амир Тему́р ва унинг саройи ҳақида хотиралар»ини ёзади. Асар 23 қисм(боб)дан иборат. Унда Соҳибкирон Мовароуннахр тахтига чиққан пайтдан 1402 йил август ойигача бўлиб ўтган асосий воқеа ва ҳодисалар тилга олинади.

«Хотиралар» билан илк бора танишган кишида у афсоналар ва ҳақиқат омўхтасидан иборат асар, деган таассурот тугилиши табиий. Ҳақиқатан ҳам муаллиф Амир Тему́р хаёти ва фаолияти билан боглик бизга маълум ва номаълум афсона-ривоятлардан кенг фойдаланган. Масалан, Амир Тему́рнинг амир Хусайн элчилари олдида ишлатган хийласи (I боб) ва Соҳибкирон билан Эдигни(Идику) ўртасидаги муносабат (XVII боб) ҳақидаги ҳикоятлар шулар жумласидандир. Бироқ, «Хотиралар»да бошқа манбаларда мавжуд аниқ тарихий маълумотлар ҳам кўп.

Архиепископ Жаннинг «Хотиралар»и Соҳибкирон билан Самарқандда учрашган овруполик бошқа бир элчи — Руи Гонсалес де Клавихонинг «Қундаликлари»и каби Амир Тему́р шахси, унинг хаёти ва фаолиятига доир бебаҳо ҳужжат ҳисобланади. «Амир Тему́р ва унинг саройи ҳақида хотиралар» таржимасида муаллиф услубини сақлашга интилдик. Қавс ичидаги изоҳлар таржимонники.

Асар ўзбек тилида илк бора айрим қисқартиришлар билан эълон қилинмоқда.

I. Тему́рбейнинг тахтга чиқиши

Бу ҳукмдорнинг қўли дастлаб унчалик узун бўлмаган ва уни кўпчилик танимаган, унинг

кўл остида ўзининг оиласига ўхшаш оилалардан чиккан атиги ўн чоғли маслакдоши бўлган. Бирок у ёшлигиданок ўз ақл-заковати, уддабуронлиги ила бойлик орттира борди, истехком ва амлокларни эгаллаб, маслакдошлари сонини нихоятда кўпайтирди ва кундан-кунга кучайиб борди.

Ўзининг ишларидан Буюк Мўғулистон императори(амир Казогон)нинг газаби кайнаб турганини сезган Темурбей тўппа-тўғри Хитой императорининг хузурига борди. У камарли насронийлар (мароний) мазхабидан бўлиб, мўғул императорининг ракиби ва душмани эди. Темурбей шу насроний император хузурида кўп ҳаракат қилиб, ундан қудратли бир қўшинни ёрдамга олди; шу қўшин билан у зикр этилган Мўғулистон императорининг катта ерларини қўлга киритди, хусусан, у Семерканд(Самарканд) шаҳрини эгаллади. Шаҳар Шарқда жойлашган бўлиб, Мўғулистон императорига қарарди. Шундан сўнг у (Амир Темур) насроний императорнинг лашкарига кетиш учун рухсат берди.

Темурбей томонидан таҳқирланган ва ҳақоратланган мўғуллар императори (юкорида архиепископ амир Казогон ҳақида сўз юритса, бу ўринда ва ундан кейин амир Хусайн ҳақида сўз юритади) ўз рақибига қарши қурашиш учун жуда катта қўшин тўплади ва унинг хузурига элчилар йўллади. Элчилар унга (Амир Темурга) ё жанг майдонига чиқиш ёхуд Мўғулистон императорига сўзсиз итоат этишни айтишлари лозим эди; агар у (Амир Темур) унга итоат этса, катта ҳоким қилиб тайинланиши ваъда этилганди.

Хузурига келган элчиларни қўрган Темурбей зўр хийла ишлатиб, қўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Зеро, у зикр этилган императорнинг қудратини яхши биларди. Шу боис рақиб ва унинг элчиларини гафлатда қолдиришни ўйлай бошлади. Яхшилаб фикрини жамлаб олгач, янги сўйилган молнинг конини келтиришларини буюрди ва уни ютиб олди. Сўнгра элчиларнинг не мақсадда келганини билиш учун уларни тезгина ўз хузурига қорлади. Элчилар хузурига қирган чоғ унга (Амир Темурга) шошилиш равишда тоғора келтирдилар ва у элчилар олдида ютган конини қайт қила бошлади; улар (элчилар) бу қонни унинг (Амир Темурнинг) қони деб ўйладилар. Бу билан у элчиларга ўз тақдирдан қочиб қутула олмаслиги ва қардига ҳеч қандай даво йўқлигини, яъни тез орада ўлажаклигини билдирди. Шундан сўнг элчилар бемалол қайтиб қетдилар. Чунки улар Темурбейнинг «ўлаётгани»ни ўз қўзлари билан қўрган эдилар.

Бундан хабар топган император кўп шодланди ва лашкарларига ижозат бериб, қичик бир аскарлар гуруҳи ва хотинлари ҳамда қарзандлари билан қурсандчиликка берилди. Элчилар қайтиб қетганига ишонч қосил қилган Темурбей қараб тўшагидан турди ва бутун қўшини билан зикр этилган императорнинг қетига тушди; Темурбей уни хотинлари ва қарзандлари ҳамда қичик бир аъёнлар гуруҳи билан айш-ишрат қилиб турган чоғида учратди. Темурбей қиличини қўтарди ва императорни маҳв этди, унга қариндош бўлган хотинини ўзига хотин қилиб олди, ўз ўғилларига императорнинг қизларини олиб берди ва унинг эркак қотидан бўлган қаринларининг қаммасини ўлдирди; қарат биттасидан ташқари, уни ўз ёнида олиб қолди, исми Қолтамақуш (Қуяратмиш) эди. Темурбей унинг қотидан қармонлик қилди ва шу йўл билан у бутун Қарсонқия империясини қўлга қиритди. Бу воқеалар қўй қарганида у қирқ ёшда ёхуд сал қаттарок эди. Шундан сўнг у Шарқдаги кўп қиоятларни қўлга қиритдики, қумладан, уларнинг бири Қименана (Қимон) деб аталарди, бу хусусда кейинроқ сўз қиритилади.

II. Темурбей исмининг талқини хусусида

Бу императорнинг исми Темурбей эди; бу исм куйидагича талкин килинади ва изохланади: Темурбей атокли отдир ва «темир» сўздан келиб чиккан бўлиб, «fer» (французча «темир») маъносини билдиради ва «бей» сўзи «хукмдор» маъносига тенг бўлиб, «темир хукмдор» деган маънони англатади. Бошқалар уни «Тамурлан» деб аташади, бу сўз ҳам «темир»дан келиб чиккан бўлиб, французчасига «Темур оксок» деган маънони билдиради. «Оксок» унинг лакаби эди. Бу татарча ва форсча талкинлардир. Эронда уни «миритабам», яъни «хукмдор» деб ҳам, «калон», яъни «буюк хукмдор» деб ҳам аташади.

III. Темурбейнинг унвони хусусида

«Темур Геракан сосмус» («Темур Кўрагон сўзимиз») ибораси Темур «императорнинг ўгли» ёки «куёви» деган маънони билдиради ва «сосмус» — «бизнинг катъий сўзимиз» деганидир. У ўзини на кирол, на император ва на бошка ном билан атайди; қачон сўзласа ва амр этса, император номидан сўзлайди ва амр этади, унга хурмат кўрсатиб, йилига бир марта уни бориб кўради; бу хурматдан сўнг у ўша император хақида гапириб, унга ўз саройида иззат кўрсатаётганини айтади. Бирок, Темурбей барча ишни императорнинг мухрисиз амалга оширади.

IV. Унинг ирки хусусида

У келиб чиқиши бўйича шарклик барлослардан бўлиб, уларнинг миллати йокате (чигатой) деб аталади. Баъзилар фикрича, шу томонларда бизнинг Иисус Христосга тенг келадиган уч кирол ўтган экан. Бу ўлкага Хиндистон томонидаги Персиядан кейин келадиган Корасан (Хуросон) вилояти, Медиа (Озарбойжон) вилояти ва бошка вилоятлар киради. Бу ўлка таркибига қирувчи яна бир шаҳар, бу — Темурбейнинг шаҳри Семерканддан жуда йироқда, юз кунлик масофада, Жийон дарёсидан нарида — Персияда жойлашган Сузис (Суза) шаҳридир.

V. Ўгилларининг насл-насаби ва исмлари хусусида

Темурбейнинг кўп ўгиллари бўлган ва ҳозир улардан атиги икkitаси ҳаёт, уларнинг каттасини Миранза(Мироншоҳ) деб аташади ва унинг ёши қирк ёки ундан бир оз катта; энг кичиги Сонхарни(Шохрух) деб аталади ва унинг ёши йигирма икки атрофида. Биринчисининг исми куйидагича талкин килинади: мир — жаноб ва за — кирол, яъни «жаноби кирол». Иккинчисининг исми француз тилида «киролнинг юзи» маъносида. Тўнгич ўгил барваста, ҳушмуомала, хурфикр ва отасининг саройида ҳамма уни хурмат қилади. У насронийлар ва франкларни, яъни барча лотинларни (овруполикларни) жуда яхши кўради; у бамисоли иккинчи Александр(Македонялик Александр). Унинг тўрт хотини ва тўрт ўгли бор: хотинларининг энг суюқлиси император авлодидан ва Конзада (Хонзода) деб аталади. Ўгилларининг лашкарлари катта, яъни 20-30 минг кишидан иборат ва саройлари ҳам катта. Айникса, Абасимеза (Мирзо Абубакр) исмли тўнгич ўглининг лашкари жуда катта; бу исм «Худонинг мархамати ила тугилган», деб талкин килинади. Бу ўгил қурол ишлатишга жуда моҳир. Тўрт ўгилнинг яна бирининг исми Омариза (Умар Мирзо) бўлиб, у Темурбейнинг лейтенанти: унинг саройида мулозимлар кўп, қўл остида катта ўлка бор.

VI. Жиянлари ва набираларининг сони хусусида

Темурбейнинг олтмиш-етмиш чоғли ёхуд ундан зиёд жияну набиралари бор. Уларнинг энг биринчиси катта акасининг ўғли бўлиб, она томонидан император авлодидан ва катта амлокка эга; иккинчисининг кўп ўлкаларда ўзига маслакдош ва содик вассаллари бор; унинг исми Мамузатаин(Мирзо Султон Хусайн)дир.

VII. Темурбейнинг хотинлари хусусида

Темурбейнинг тўрт конуний хотини ва кўплаб канизаклари бор. Катта хотини император оиласидан бўлиб, Карон (Сароймулкхоним) деб аталади ва доим аёллар доирасида фарогат топади; эркакларни асло ёқтирмайди. У соғлиги ёмонлиги туфайли ҳар куни даволаниш учун минг дукат (тилла) сарфлайди, доимо хотинлар куршовида юради.

VIII. Темурбей ҳукмронлигининг бошланиши

Ёшлигида у ҳам ўз тенгқурларига ўхшаш йигит эди, аммо ақл-заковати, зукколиги билан ажралиб турарди ва доимо мард йигитлар куршовида юрарди. У доимо худони олқишлаб юради ва нима қилса барисини худо учун, унинг хохиши билан қилади; ўзининг айтишича, у бир бечора аёлнинг ўғли, қучсиз ва камбағал йигит бўлган, у нимага эришган бўлса, худонинг марҳамати ила эришган, вақти келиб буларнинг ҳаммасини худого қайтаради. Яна унинг айтишича, барча рўй берадиган нарсани худо унга олдиндан башорат қилади.

Хозир у жуда катта ва қудратли ҳукмдор. Зеро шу пайтгача Шарқда ҳеч ким унга тенг келадиган бирорта инсонни қўрган ҳам, учратган ҳам эмас. Айниқса, у Семеркант шаҳрини ва Трансоксания империясини қўлга қиритганидан кейин шундай қудратга эга бўлди. Зотан, у (империя) Шарққа томон шунча катта маконни эгаллаганки, унинг бир сарҳадидан иккинчисига етиш учун тинмай ярим йил йўл босиш керак. У кўплаб вилоятлар, шаҳарлар, қўргонлар, амлоқларни қўлга қиритди ва тобе этди. Жумладан, у Хиндистондаги Дилли (Дехли) деган шаҳарни ишғол қилди ва қиролини бўйсундириб, шундан сўнг Ғарбга томон юрди ҳамда Константинополгача бўлган барча ўлкаларни эгаллади.

IX. Темурбей ҳукмронлигидаги вилоятлар ва ўлкалар хусусида

Темурбей қўл остидаги Хиндистондан Туркиягача бўлган ҳудудни бир одам пиёда нақ бир йилда, отда эса тўққиз ойда босиб ўтади. Унинг салтанати таркибига, жумладан, қуйидаги ўлкалар қиради: Дилли — йирик шаҳар; Сименана — вилоят; Маластан (Бадахшон) — вилоят; қимматбаҳо тошлар ўлкаси; Феринус (Кимехредган) хинд зираворлари шу ердан келади ва Сийон (Сайхун) дарёси орқали бошқа ўлкаларга олиб ўтилади; Органун, бу вилоят Персияда Корасмо (Хоразм) деб аталади; Чин-Мочин (Хитой) — шифобахш ўсимликлар ўсадиган вилоятлар, у ерларда ясалган чиройли буюмларни Генуяга олиб кетишади, яхши сакланади, айтишларича, бир буюмни қирк йилда ясашар экан; Бокара (Бухоро) — аъло сифатли олтини билан машҳур вилоят; Коросан (Хуросон) — ўттизта шаҳарли вилоят; Медиа (Озарбойжон) — жуда катта вилоят; Спахан (Исфакон) — вилоят; Сирас (Шероз) — вилоят; Шилан (Гилон) — шаҳар

ва вилоят, Каспий ёхуд Бачин денгизи якинида; Аран — жуда катта вилоят; Порт Ферре — жуда катта вилоят ва Александр денгизни Кавкази деб аталган тоқча казиб олиб борган шаҳар, бу тоғда турфа тилли халқлар яшайди; Жоржия (Грузия) — қироллик ва жуда катта вилоят; Буюк Армения, у ерда Нух пайгамбарнинг ёйи жойлашган тоғ бор; Курдистон — жуда катта вилоят; Калдея (Ироқи Араб) — вилоят; Астрия (Ассирия) — вилоят; Рум — вилоят; Туркия — вилоят.

Бундан ташқари, қўлаб вилоятлар ва шаҳарлар Темурбей салтанати таркибига қиради, уларнинг сони юз мингта, сўзимизни қисқароқ қилиш мақсадида номларини қолтирмаймиз.

X. Темурбейнинг маҳорати ва қудрати хусусида

Қисқача айтганда, Темурбей жангҳоҳларда барчани, жумладан, қўлаб қироллар ва шахзодаларни енгди, на бирор шаҳар ва на бирор истехком унга дош бера олган; у сон-саноксиз шаҳарлару қўргонларни забт этди, ҳисобсиз халқларни ўзига тобе қилди; саноксиз муҳорабаларда зафар қозонди ва мана ҳозир ҳам у Буюк Туркни (Боязид Йилдирымни) мағъ этди — Туркия уни қўлди, қўлаб қироллар ва шахзодалар, катта ҳокимлар унинг тарафида.

XI. Темурбейнинг буюқлиги ва лашкарларининг сони хусусида

Бу хусусда ҳар қил гаплар қиради, бироқ унинг лашкарлари сони қанчалигини ҳеч қиманиқ билмайди: айримларнинг айтишича, унинг қўшини ўн юз минг (миллион) аскардан ва қанда саққиз юз минг одан иборат; туялар ва бошқа жониворларнинг эса асло ҳисоби йўқ. Унинг яна қирқ жанговар қили бор, аскарлар уларнинг устида ўтириб жанг қиладилар; қуролланган суворий шахзодалар ва мард навақлар у билан бирга қирадилар; улар енгил қуролланган ва ортиқча аслаҳалари йўқ, шамширлари ва қамонларига ишонадилар ва, хусусан, унга ўттиз олти йилдан бери ҳамроҳлик қилиб қелаётган одамлари шаҳарларга қирмайдилар, очик қалада тунайдилар.

XII. Темурбейнинг бойликлари хусусида

Унинг бойликларининг сон-саногии ва миқдорини ҳеч қим билмайди... Қимматбаҳо нарсаларга қолганда эса, айтишадик,— мен бунга ишонаман,— бирорта ҳам ҳуқмдор, у қанчалар буюқ ва қудратли бўлмасин, у қадар қўп бойлик тўплай олмаган. Яна у ўз қўл остидаги барча вилоятлардаги ерости бойликларини ҳам қидириб топдириб, уларга эга бўлди; айтишларича, ўтган йили (1401 йил) у оғирлиги юз ўн етти сз (сз — тахминан бир миқол) қеладиган бир жавахир топгани, олти сз бир унцияга тенгдир.

Сўнгра, Бағдод шаҳри олинғач, у Евфрат (Фрот) дарёсига гарқ бўлган бир қемани топди, қемага Персия қиролларининг барча бойликлари ортилган эди. Ҳазинадан соф ва нафис олтин қарахт қикди, унда турфа рангли ва турфа қил қимматбаҳо тошлар, сон-саноксиз марваридлар бўлиб, бунчалиқ катта аҳамиятга ва қимматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч қим қўрган эмасди. Темурбей бу нарсаларнинг ҳаммасини Семеркандга жўнатди, у ерда унинг ўн саққизта улқан саройи бўлиб, уларнинг барчаси бойлиқларга шу қадар тўлаки, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эта олмайди.

XIII. Темурбейнинг очиккўнгиллилиги ва шафкатсизлиги хусусида

У шароб ичганида меҳрибон ва очиккўнгил бўлиб қолади; бироқ бундай ҳолат жуда кам бўлади, яъни у жуда кам шароб ичади. Алқисса, у газаб отига минмаган пайтларида адолат юритади: адолатининг шиори учун ўз тамгасига форс тилида «адолат» сўзини икки марта («Рости — русти») ёздирган. У ўз дўстлари ва элчиларга, айниқса, узок ўлкалардан келган элчиларга етарлича очиккўнгиллик қилади; бошқаларга нисбатан, яъни ўзига қарши бирор иш қилган ёки амрига қарши борганларга нисбатан у ўта шафкатсиз; уни айбдорларнинг на туриш-турмуши, на насл-насаби ва на дини-иймони қизиқтиради.

XIV. Темурбейнинг ҳаёти ва унинг халқи хусусида

Темурбейнинг турмуш тарзи ва халқи ҳақида шундай дейиш мумкин: у ҳар доим очик далада ҳарир шоҳи чодир остида умр ўтказади; зеро. унинг халқи шунчалик кўпки, уларнинг барчаси шаҳарда яшай олмайди. Бироқ уларга зарур барча нарсалар ҳудди шаҳарлардагидек бу ерга олиб келинади, сотилади ва харид қилинади; бу ерга узок ўлкалардан озик-овқат маҳсулотларини олиб келувчи савдогарлар жуда кўп, бу ерда паррандалар, бошқа турфа хил маҳсулотлар ва ҳатто қуллар ҳам сотилади.

Темурбейнинг одамлари жуда қимматбаҳо нафис шоҳи матолар ва ҳарир жун матолардан қийим қиядилар. Улуглари эса, Константинопол императори қаби бош қийим қиядилар, мартабалари канчалар баланд бўлса-да, бош қийимларига қимматбаҳо тошлар қадамайдилар ва айримлари туркларга ўхшаб думалок қоқилез қиядилар.

Темурбейнинг фуқаролари саранжом-сариршта одамлар, улар ерда – стол ва курсисиз овқатланишади. Бу ерларда гўшт ва гуруч сероб, улар мутлақо нон ейишмайди, улар нонни ёктиришмайди, бироқ ажнабийлар тўйгунарлича нон ейишлари мумкин, зеро, ҳар қадамда нон мўл.

Унинг саройида шароб ичиш таъқиқланган, насронийлар эса, ичишлари мумкин, у ҳам бўлса, фақат кечки овқат олдида, овқатдан сўнг сув ва қимиз ичилади, бир қимизки, шаробдан кам қайф бермайди. Уларнинг донли экинлардан тайёрланадиган яна бошқа бир ичимлиги бўлиб, унинг (бўзанинг) ранги сутдек оппоқ ва шаробдек қайф беради.

Унинг саройида номуссиз аёлларнинг яшаши таъқиқланган, ҳар қимнинг ўз хотини ва мол-мулки бор. Аёллар эркаклар қаби моҳир чавандоздирлар, улар яхши қийиниб оладилар, отда юрганларида фақат бурунлари ва кўзлари очик бўлади. Одамларнинг юзлари кенг ва осийликларга ҳос, ҳамма қатори яшади ва улар сарацинлар (мусулмон сунналар) мазҳабидандирлар.

Темурбей зиёфатларда тилла, қумуш идишларда овқат ейди ва ўз олдидаги гўштни вассаллари, шаҳзодалар, зодагонлар, элчилар билан баҳам кўради; ҳамма ерда ўтириб овқатланади. Агар ўзи чақирмаса, унинг ёнига боришга ҳеч қим журъат эта олмайди. Унинг ўғиллари ва беклари ҳам русҳасатсиз унинг ёнига бориб ўтирмайдилар.

XV. Темурбейнинг ўз асирларига муносабати хусусида

Агар у бирор ўлкани забт этишни ихтиёр этса, қора рангли тугини кўтаради ва унинг аскарлари ўша ўлкани забт этишга отланадилар, эгалланган ўлкалардан турли хирож ва бойликлар йигилади. Шуни унутмаслик керакки, улар насронийларга ҳам, мусулмонларга

хам бирдек муносабатда бўладилар.

XVI. Темурбейнинг мухораба хакидаги фармонлари хусусида

У фармон бериши у ёкда турсин, имо килиши биланок хар ким нима килиш зарурлигини яхши билади. У ўз кўшинини мингликларга, юзликларга ва ўнликларга бўлган; унинг амрига итоат этмаганларнинг боши кетади.

У кўшинда катъий тартиб ўрнатган: кимда-ким жангда олд томонидан жароҳатланса, унга катта эҳтиром кўрсатилади; жангда оркасидан жароҳатланган кимса эса жазоланади. У жасур ва мардларни кўп иззатлайди, уларга катта тухфалар килади. У ўзидан кучли ганимларга карши жангга кириш олдидан лашкарларини шу кадар пухта жойлаштирадики, ҳеч нарса назаридан четда колмайди; сўнг у ганими ўз хушёрлигини бой беришини пойлайди ва шу захотиёк унинг устига кутилмаганда зарба бериб, истехкомларини вайрон килади. У киска муддатда узок йўлни босиб ўта олади, пухта изланишлар ва доно фармонлар ила ўз лашкарларини катта талофатлардан саклайди. Мухтасар килиб айтганда, у шу пайтгача барча мухорабаларда зафар кучган, ҳеч ким унга каршилиқ кўрсата олмаган.

Темурбей Туркия ва Арманистон ўртасида жойлашган Туркка (Йилдирим Боязид) карашли катта шахар Сабастр(Сивос)га борганида ҳам худди шундай бўлган. У мазкур шахар каршисида ўн бир кун турди, шундан беш куни ичида калъа деворлари ёнида шундай бир минора курдирдики, ундан бутун шахар яккол кўриниб турарди. У кон тўкмасликка сўз берганидан кейин шахарликлар таслим бўлдилар...

Ундан сўнг Темурбей жуда катта дарё бўлган Евфрат (Фрот) дарёси бўйига борди; у ерда беш кун ичида зарур кема ва кайиклар ясаттириб, икки ярим кун ичида бир ярим миллион кишидан ортиқроқ лашкарини дарёнинг нариги киргогига ўтказди. Дарёдан ўтиб, у баланд тоғ устида жойлашган Халаб шахри деворлари ёнига етиб борди ва шахар ичкарисида султоннинг кучли кўшини жойлашганидан хабар топгач, калъани каттик курашсиз кўлга кирита олмаслигига кўзи етди. Шу алфозда Темурбей уч кун шахар каршисида туриб колди ва тўртинчи куни лашкарининг катта бир кисмини олиб Халабдан икки лйе (чакирим) узокликдаги баланд тоғ ортига ўтди ва ўглини 30 минг аскар билан шахар каршисида колдириб, агар султон кучлари унга хужум килса, бир оз жанг килиб, сўнгра чекинишни буюрди. Ўгли ҳам уч кун давомида отаси айтганича иш тутди: султон кўшинлари унга карши жанг бошласа, у бир оз курашган бўлар ва сўнгра чекинарди; тўртинчи куни ўртада катта жанг бўлди ва ўгил одатдагидан узокроқка чекинди, султон лашкарлари уни шунчалик узокка кувлаб бордиларки, тоғнинг ортида бекиниб турган Темурбей фурсатдан фойдаланиб ганим кўшини билан шахар деворлари ўртасидаги жойни эгаллади ва султоннинг ўн тўрт минг аскарини ўлдирди, сўнг шахарни эгаллади.

Темурбей бу ердан Дамашкка йўл солиб, шахарни камалга олди ва у ерда ўн бир кун турди; шахар деворларининг остига кўп микдорда портловчи моддалар кўйдиртирди, буни кўриб узок каршилиқ кўрсата олмасликларига кўзлари етган шахарликлар таслим бўлдилар. Темурбей билан бирга бўлган савдогарларнинг айтишича, у ўз юртига саккиз юзта туяда тилла ва кумуш, кимматбаҳо тошлар ва бошка нафис безак буюмлари жўнатди.

Дамашкдан у Эрондаги буюк халифа(Ахмад Жалойир)нинг Бодаш (Багдод) деган ўлкасига йўл олди ва Бодаш шахри каршисида тўхтаб, у ерда кирк кун қолиб кетди:

зеро, шаҳар деворларини айланиб чиқиш учунгина икки кечаю икки кундуз керак бўлади. Шаҳарликлар кайсарлик килдилар, лекин уларнинг кайсарликларини синдирдилар: Темурбей шаҳарни куч ишлатиб кўлга киритди ва бу ерда беадад бойликларни кўлга киритиб, ватанига жўнатди.

XVII. Эдигни исми императорнинг Темурбейга килган хиёнати хусусида

Темурбей, чамаси, бундан икки йил бурун Мўғулистоннинг Эдигни (Идику барлос) исми императорига ўз элчиларини йўллаганди. Ок мўғулларнинг мазкур ҳукмдорининг бош шаҳри Соркате (Судак) Кафа(Одесса)дан 18 чакирим нарида жойлашган бўлиб, унинг лашкари юз эллик минг суворийдан иборат эди. Элчилар ўша ҳукмдорнинг кизини Темурбейнинг ўгли учун сўрашди, ҳукмдор рози бўлди; бироқ у узр сўраб, кизини Темурбейдек қудратли ҳукмдорнинг ўглига узатиш учун зарур такинчолар ва сармоёси камлигини баҳона килди ҳамда элчилардан ўз ҳукмдорларидан келинни ясаатиш учун керакли зеб-зийнат буюмлари юборишини ва унинг (келиннинг) истикболига саройидаги энг нуфузли кишиларни жўнатишини илтимос қилишларини сўради. Элчилар унинг илтимосини Темурбейга етказдилар. Элчиларнинг хисоботини эшитиб Темурбей бағоят шод бўлди, шу захотиёқ тилла, қумуш, жавохир ва қимматбаҳо шох матолар ортилган йигирма беш туя, саройидаги энг юқори лавозимдаги саккиз баронни (аъённи) Кипчокка жўнатди.

Қарвон Эдигнининг ҳузурига етиб боргач, у тилла, қумуш, жавохирлар ва бошқа молларни қабул килди, аъёнларни эса банди қилиб, пулларини тортиб олди, аммо Темурбейга кизини жўнатмади. Темурбей дунёда ҳеч қим мени бу қадар алдамаган, деб шунчалар изтироб чекдики, ҳеч қим бу ҳолга тушган эмас; у умрида бунчалик қуюнмаганини айтиб, бунинг учун ўч олмагунча тинчимаслигини билдирди.

Темурбей ҳозиргача амалга оширган ишларидан кўпроқ иш қилиши мумкин эди, бироқ у ўзидан ҳам катта ҳукмдор бошқараётган Форс(Эрон)дан йироқлашиб кетишга журъат эта олмаяпти. Бу ҳукмдорнинг қудрати унинг қудратидан бир ярим-икки барабар кўп бўлиб, исми Тамирасак (бу ерда архиепископ қимни назарда тутаётганини била олмадик), Маласан ҳукмдориدير. Бу ерда аҳвол шу даражага бориб етганки, Темурбей расман у ўлканинг ҳам ҳукмдори ҳисобланса-да, асл хўжайини Тамирасакдир. Баъзиларнинг айтишига қараганда, агар ул иккиси бир бўлсалар, бутун ер юзини забт этишга қучлари етар эмиш.

XVIII. Темурбей Буюк Туркни қандай махв этгани ва банди қилгани хусусида

Лашкарларининг сони ва мардлиги жихатидан қудратли бўлган Темурбей батальонларини (фавжларини) тепаликлар ва дараларга яқин жойда тартибга солди; уларнинг ортига ўзининг энг катта батальонини ва яқинларини қўйди. Рақибга етарлича қаршилиқ кўрсата олишига ишонган Турк (Йилдирим Боязид) лашкарларини тўрт батальонга бўлди; ганимга яқинлашиб унинг лашкарларидан кўркиб кетган туркларнинг биринчи батальони сардори ўз қўл остидаги барча аскарларини олиб қочишга тушди; Турк буни кўриб уларни ортига қайтармокчи бўлди, бироқ батальон сардори унинг амрига қулоқ солмади ва қўздан гойиб бўлди.

Шундан сўнг Турк иккинчи батальонини жангга ташлади, бу қисм жон-жаҳди билан жанг килди, бироқ Темурбейнинг лашкарлари кўрсатган жасорат туфайли туркларнинг жуда

кўп аскарлари, ҳисоб-китобларга караганда, ўн беш мингдан зиёди ҳалок бўлди. Навбат Туркнинг учинчи баталйонига келди. Бу қисмда унинг ўғиллари ҳам жанг қилдилар ва аксарияти ҳалок бўлди, қолганлари қочмоққа тушди. Буни қузатиб турган Турк тўртинчи баталйонини жангга ташлаб, унга шахсан ўзи қўмондонлик қилди. Бирок ҳалокатга учраганини сезгач, қочмоқчи бўлди, лекин қоча олмади. Зеро, уни Темурбей аскарлари тўла қуршовга олган эди. Шу алфозда у июлнинг йигирма саккизи, жума куни соат йигирма тўртда қўлга олинди. Аниқ ҳисоб-китобларга кўра, бу муҳорабада иккала томондан қирк минг киши ҳалок бўлди; Темурбейга нисбатан Турк кўпроқ қурбон берди. Жуда кўп турклар қочиб қутулдилар, ҳусусан, Туркнинг икки ўғли ярим тунда қурол-яроғсиз ва қийим-бошсиз қип-яланғоч қочдилар. Темурбей лашкарларининг катта бир қисмини Туркнинг бош шаҳри Бурсага жўнатди; қалъа олингач, тоби қочган Туркнинг ҳазинасини қўлга қиритди; бу ҳазинани ҳамда қўпсонли хизматкорлар ва қулларни Семеркандга жўнатди. Шундан сўнг у бутун Туркияни ишғол этишга киришди, Темурбейга иттифокдош бўлган айрим ҳокимларга қарашли ўлкалар бундан истисно эди. Туркнинг тўнгич ўғли Юнонистонга ўтиб кетди, у ҳозир ҳам ўша ерда иззат-ҳурматда; кенжа ўғли Туркияда ва Темурбей унинг изидан қувиб юрибди. Бу нима билан тугаганини Худо билади. Тангрининг иродаси Темурбейдан бошқа бирор тирик жонга аён эмас.

XIX. Темурбейнинг салтанати ва шаҳарларидаги тартиб-қоидалар хусусида

У ўз фуқароларига бир қанча солиқ ва тўловлар жорий этган бўлса-да, ажнабий тужжорларга катта эътибор қўрсатади ва уларни, айниқса, фаранглар ва насораларни рағбатлантиради, салтанати ҳудудида уларнинг ҳавфсизликларини таъминлайди. У қўп масканларда олинадиган жон ва туз солиқларини бекор қилди ва бу солиқлар факат йирик шаҳарларда олинсин, деб фармон берди. У салтанатининг барча ҳудудларида тужжорлар ҳаётига ҳавф соладиганларга шафқатсиз жазо тайинлади: тужжорларни талаган ўлка аҳли унга (тужжорга) таланган мол қимматини икки баробар қилиб қайтаради ёхуд салтанат ҳазинасига тужжор йўқотган мол-мулк қимматининг беш баробари миқдорида жарима тўлайди.

Барча аҳоли масканларида унинг масъул кишилари бор ва у адолатга қатъий риоя этади ҳамда жинойят қилган ҳар қандай қимсага, қимлигидан қатъи назар, шафқат қилмайди: кичик бир жинойати учун қаттаю кичик амалдорларга шу захотиёқ жазо тайинлади; жазо асосан жарима шаклида бўлади: айбдорлар қатта миқдорда жарима тўлайдилар. Унинг амалдорлари жуда бой ва тўқ яшайдилар, шу боисдан улардан қатта пул ундирилади. Бу пуллар нақ юз ҳачирга юк бўлади ва улар ҳар йили қатта байрам учун сарфланади. Барча шаҳарлар ва ўлкалар ҳар йили даромадларининг ўндан бири ёки чорагини салтанат ҳазинасига топширадилар. Бу иш билан унинг газначилари ва нозирлари шугулланади.

Темурбейнинг ўзи шахсан ҳеч қимга озор бермайди ва у шундай қилган одамларни қаттиқ жазолайди. Зеро, у сафарда юрган пайтида қўплаб адолатсизликлар бўлиб туради. Шаҳарлар ва ўлкаларни унинг ўғиллари, жиянлари ва аъёнлари бошқаради. Унинг нақд пулда маош бериш одати йўқ, бироқ у ўз аъёнларига ер-мулк беради ва бошқа тухфалар қилади. У ўз фармонларига барча ерда сўзсиз итоат этилишини истайди ва ажнабийлардан қўра кўпроқ ўз фуқароларидан ҳадиксирайди.

XX. Тему́рбейнинг душманлари бўлмиш айрим кудратли императорлар хусусида

Тему́рбейнинг асосий ракиблари Шаркдадир. Бу энг аввало Катай(Хитой)нинг буюк императоридир. У камарли насронийлар мазхабидан бўлиб, куч-кудратда Тему́рбейга тенг ёхуд ундан зиёдрок. Унинг иккинчи ракиби Форс императори (Султон Ахмад Жалоирий) бўлиб, у бундан ўн беш йил илгари Тему́рбейдан зўрга кочиб кутулган. Хозир Бадаш ва Калдея(Ироки Араб)нинг колган қисмларига ҳукмронлик қилади. Унинг яна бир ракиби Миср султони. Мўғулистонлик Эдигни эса, унинг асосий душманидир. Зикр этилганлардан кейинги учтаси сарацинлар мазхабидан. Тему́рбейнинг яна бошқа душманлари ҳам бор. Улар ундан кўркадилар ва унинг ўлимини кутадилар. Улар ўзларича башорат қилишиб, Тему́рбей Кохирада мағлубиятга учрайди ва ҳалок бўлади, деб ўйлашмоқда. Тему́рбей, аксинча, бунга ишонмайди ва ҳали яна узок умр кўраман, дейди.

XXI. Тему́рбейнинг ҳузуридаги шох ва шахзодалар хусусида

Энг аввало, Мўғулистон императори у билан бирга. У кўнгли нимани хоҳласа, шуни қилади. Маластан кироли, Коросан кироли, кўп мамлакатлар ва ўлкаларнинг ҳукмдорлари, шахзодалари ҳамда бир канча кичик ҳукмдорлар унинг ҳузуридалар. Шох Алдин ҳам унинг ёнида, бироқ ундан кочиб юради. Форс императорининг икки ўғли ҳам унинг ёнида(шох Шужоънинг Шибли ва Зайн ал-Обидин исмли ўғиллари). Гургония императорининг укаси шох Бокаран (Баҳром) ҳам унинг ҳузурида. Тему́рбей забт этган барча вилоятлару ўлкалар ҳокимларининг тўнгич ўғиллари ва ўлка ноиблари ҳам у билан бирга; илм-фан, ҳусусан, астрология, медицина ва нигромания (корамагия)нинг энг кучли олимлари ҳам унинг ҳузурида: у илми ва яхши оиладан чиққан инсонларни кўп эъзозлайди. Тему́рбей улар билан савол-жавоб қилишни хуш кўради. У зикр этилган инсонларнинг барчаси билан яхши муносабатда бўлади ва ҳурмат-эҳтиром кўрсатади. Узок ўлкалардан келган элчиларга ҳам худди шундай муносабатда бўлади. Шунга қарамай, улар ўзларини эмин-эркин ҳис эта олишмайди: зеро, унинг ёнида бой-бадавлат юришдан кўра, ундан узоқроқ туриб, қашшоқликда яшашни ихтиёр этувчи шохлар ва шахзодалар ҳам учраб туради. Буюк Турк ҳам унинг ёнида, унга катта ҳурмат-иззат кўрсатилмоқда.

XXII. Тему́рбейнинг имон-эътиқоди ва унга қилинган башоратлар хусусида

Тему́рбей ўз эътиқоди бўйича сарацин бўлиб, ўз динига амал қилмайдиганларни жазолайди, ҳам қийнайди. У илгари насронийларни яхши тушунмас ва хуш кўрмасди. Мана энди, Султония архиепископи биродар Жанни ва доминикан мазҳаблик биродар Франсуани кўрганидан — бизнинг эътиқодимизга ишонч ҳосил қилганидан кейин у ўзининг хатосини англаб, каттик таъсирланди. У насронийларга хайрихоҳлик қилади ва эҳтиром кўрсатади, ҳусусан, лотинларга, яъни французларга бирор ёмонлик қилмайди; уларга ўз салтанатида эмин-эркин юришлари учун йўл берган. Айниқса, савдогарларга ўз эътиқодларига риоя қилишлари, черковларга бориб ҳамма насронийлар бажарадиган амалларни бажаришлари учун барча шароитларни яратган. У ўз дини талабларидан қелиб чиқиб, қунига беш маротаба худога муножат қилади ва қаерда бўлишидан қатъи назар, сарацинлар учун лозим бўлган барча амалларни

бажаради. У тушида тез-тез фаришталарни кўришини ва уларнинг ўзига килган башоратларини айтиб юради; бу дунёда нимаики иш юз берса, бариси худонинг иродаси билан содир бўлишини айтади. У кунлардан бир куни тушида фариштани кўрганини сўзлаб берди: эмишки, унинг каршисида ердан осмонгача етган нарвон турганмиш, тепада фаришта пайдо бўлиб, уни ўзи томон чорлармиш: «Ўрнингдан туриб, нарвонга чик», – дебди унга фаришта. Темурбей фаришта айтганини килиб, киркинчи зинага кўтарилибди. Шунда фаришта унга: «Энди пастга туш», — дебди. Темурбей пастга тушибди. Шундан сўнг у бу тушнинг таъбирини сўрабди. Тушнинг таъбири куйидагича экан: у бутун ер юзини эгаллаб, кирк йил давомида сог-омон хукмронлик килар эмиш. Ўзининг айтишича, у одамларнинг фикрлари ва режаларини олдиндан билиб олар эмиш, буларни унга фаришталар маълум килар эмиш. У кекса эркак ва кекса аёлларга чукур иззат-эҳтиром кўрсатади, уларга катта хадялар беради, унинг саройида ҳеч ким аёлларга, хусусан, энагаларга карши бирор сўз айта олмайди. У жуда яхши тарбия кўрган, зеро, ажнабийларнинг ҳар бирига уларнинг мавкеи ва мансабига мос равишда иззат-эҳтиром кўрсатади.

XXIII. Темурбейнинг ёши ва соглиги хусусида

Унинг ёши олтмиш-олтмиш беш атрофида ва у ўттиз йилдан бери хукмдорлик килиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида у шунчалик гаройиб ишларни рўёбга чиқарганки, уларни ёзиб адо этиб бўлмайди. У ўрта бўйли, чехраси мўғулona, испанча соқолига ок оралаган ва комати тик инсон. Бирок унинг ўнг кўли ва ўнг оёғи мажруҳ бўлиб, уларни даволаш мумкин эмас, зотан, томирлари кесилган. У ёшлигида лашкарларини ўзи жангга бошлаб кирарди: мохир чавандоз эди, аммо энди, баъзан, икки отга ўрнатилган ўриндикда сафар килади ва шундай кўрикланадики, ўзи чакиртирган одамдан бўлак ҳеч ким унга яқинлашишга журъат эта олмайди. Темурбейнинг амри шу эрур.

Темурбей ёктирадиган нарсалар хусусида

Энг аввало, унга куйидаги нарсалар ёқади: бугдойранг, кирмизи ва алвон, ок ва оч-яшил, худди Ренс(Франциядаги шаҳар)да тайёрланадигандек нафис тўкима матолар, маржон шодалари, биллур тошлар, тилла ва кумуш идишлар, худди Франциядаги каби ишлов берилиб, зумрад тошлар билан безатилган идишлар, тоза Кипр камлоти(пишиқ жун газламаси), гаройиб балиқ тишлари, Франциядаги каби курсилар, Франциядагидек кимматбаҳо гиламлар, хушбўй ва мазали зираворлар, дунёнинг турли бурчакларидан келтирилган зотли бакувват отлар, катта итлар ва Испаниядаги каби катта хачирлар. Бирок ундаги бу нарсаларнинг санаб саногига етиб бўлмайди.

Француз тилидан Баходир Эрматов таржимаси.